

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 77-96

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

☆ سحرش افتخار

بابا فریدؒ تے علی حیدر ملتانی داصوفیانہ تے اخلاقی پکھ

Abstract

This article is about the commonness of Sufyana thoughts of Baba Fareed and Ali Haider Multani. Baba Fareed and Ali Haider Multani are one of the most distinguished mystic poets of the subcontinent. Baba Fareed belonged to 11th century whereas 17th century is time period of Ali Haider Multani. This research dwells upon the poetic endeavour of both Punjabi Classical Poets. The article highlights the deferent aspects of Sufism and ethical thought of Baba Fareed and Ali Haider Multani. It has proved that these Punjabi Poets reflects the spiritual messages of their poetry which enhanced the diction and ideas of Punjabi literature.

جنوراں نوں جدوں وی بھکھ لگدی اے، اوہ ڈھڈ بھرن واسطے حلال، حرام، جائز ناجائز وچ کوئی فرق نہیں

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ ریسرچ سکالر پی ایچ ڈی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

کردے۔ اوہناں واسطے چنگے بھیڑے دی کوئی تمیز نہیں۔ بندے نوں جنوراں توں دکھ ایس پاروں نیا اے کہ اوہ مسلمہ اخلاقی قدراں تے اخلاقی حدیں دالجاظ کر کے چنگے بھیڑے، سچے جھوٹے، جائز ناجائز، حلال حرام، حسد، عاجزی، تکبر تے سادگی وچ تمیز کر کے بہترین اخلاقی قدراں نوں اپنا دے، ایہو اخلاقیات نیں۔ اخلاق دی جمع اخلاقیات اے جیہڑا خلق توں نکلیا، ایس توں مراد پکی عادت، صفتاں تے طور طریقے نیں۔ اوہ خوبیاں جیہڑیاں فطرت تے مزاج دا لازمی جز نیں۔ اصطلاحی معنیاں وچ اخلاقیات توں مراد جیہاں عادتیں، طور طریقے، تے سوچاں نیں جہناں راہیں انسان صحیح معنیاں وچ اشرف المخلوقات دا درجہ حاصل کر لیندا اے۔ دنیا دا کوئی وی مذہب جیہاں نہیں جہدے وچ اخلاقیات نوں اہمیت نہ دتی گئی ہووے، جے مذہب نوں جسم فرض کہیا جاوے تے اخلاق اوہدی روح اے۔ دنیا دا کوئی معاشرہ اوہدوں تائیں مہذب تے معیاری معاشرہ نہیں اکھواندا، جد تک اوہدے وچ اخلاقیات دی ٹل نہ ہووے۔ پرانے زمانے توں لے کے ہن تائیں ایس نوں محض پیغمبری تعلیم دا ناں دتا جاندا سی، ہن اخلاقیات دی اہمیت نوں ویکھدیاں سارے مذہباں وچ اخلاقیات نوں ودھیری اہمیت اے۔ ”لعل دی پنڈ“ وچ بشیر اصغر دے وچارنچ دسدے نیں:

مذہب دے نال نال دنیا دی ہر زبان تے ادب وچ آپو اپنے طور طریقے دے

مطابق اخلاق دی تعلیم اتے زور دتا جاندا رہیا اے۔“ (1)

پنجابی زبان دے سارے صوفی شاعراں نے اپنی شاعری دا مڈھ تصوف تے رکھیا۔ تصوف بندے دے باطنی، روحانی تے مذہبی تجربات راہیں باطن دی اصلاح کردا اے۔ پنجابی شاعراں نے انسان دی اخلاقی تربیت دا سر بندھ کیتا۔ ڈاکٹر اسلم رانا اپنی کتاب ”رمز روایت“ وچ صوفی شاعراں دی اخلاقی تعلیم بارے لکھدے نیں:

”شاہ حسینؒ توں لے کے خواجہ غلام فریدؒ تیکر پنجابی دی شاعری وچ سانون

ایہہ کیفیت نظر آندی اے، ایہدے وچ شک نہیں کہ ایہدے نال نال

ساریاں شاعراں نے اخلاقی تعلیم اتے وی توجہ دتی اے تے ایس تعلیم وچ سبھ

توں ودھ زور عمل اتے دتا گیا اے۔“ (2)

پنجابی زبان دی صوفیانہ شاعری دے موڈھی تے اٹلے ہیرے حضرت بابا فرید الدین گنج شکر نیں۔ اوہناں توں

دینی تے اخلاقی تربیت دا سلسلہ شروع ہو کے خواجہ غلام فرید تائیں اپڑیا۔ ایہناں مگروں جدید شاعراں لوکاں دی اخلاقی تربیت کرن دا سر بندھ کیتا۔ حضرت بابا فرید الدین گنج شکرؒ دا تعلق 12 ویں صدی عیسویں نال جد کہ خواجہ غلام فرید دا تعلق 18 ویں صدی عیسویں نال اے۔ ایس مدت وچ ون سونے کلاسیکی تے صوفی شاعراں ون سونا کلام تخلیق کیتا۔ اوہناں وچوں اک ناں علی حیدر ملتانی ہوراں دا اے۔ اوہناں دا تعلق وی 17 ویں صدی نال اے۔ حضرت بابا فرید الدینؒ تے علی حیدر ملتانیؒ دوویں اُچ کوٹی دے صوفی سن۔ حضرت بابا فریدؒ دیاں نیہاں تے لیہاں تے اپڑ کے سارے صوفی شاعراں مہذب شاعری تے اخلاقیات نوں ذریعہ تعلیم بنایا۔ بابا فرید الدین ہوراں دی ساری حیاتی لوکائی نوں درس، تبلیغ کردیاں لنگھی۔ ایس لئی اوہ ساری حیاتی لوکاں نوں مخاطب کر کے باقاعدہ تبلیغی رنگ وچ اپنے شلوکاں راہیں اصلاح کردے رہے۔ اوہناں دی ساری حیاتی قرآن تے حدیث دا سرچشمہ سی۔ اوہ قرآن دے فلسفہ تے اوہدے حکماں اتے نہ صرف عمل کردے سگوں ایس نوں دو جیاں تائیں اپڑاندے، اوہناں دی معاشرتی تشکیل کردے۔ عصمت اللہ زاہد ”ادب سمندر“ وچ بابا فرید الدینؒ ہوراں بارے لکھدے نیں:

”بابا فرید دی سوچ دا سبھ توں وڈا سرچشمہ قرآن مجید اے اوہناں نے قرآن مجید نوں پڑھیا تے سمجھیا تے اوس اتے عمل کیتا تے فیرو جیاں نوں ایس دی تلقین کیتی۔ اوہناں دی حیاتی دا سبھ توں وڈا مقصد قرآنی فلسفہ حیات نوں معاشرے وچ پھیلانا سی تاں جے اک صحت مند تے پرسکون معاشرہ قائم ہو سکے۔“ (3)

انج ای علی حیدر ملتانی پنجابی صوفیانہ شاعری دے متھے دا تاج نیں، اوہ وی اپنے زمانے دے اعلیٰ صوفی سن۔ اوہناں دی ساری شاعری صوفیانہ ڈھنگ وچ اے۔ اوہناں دی شاعری دا سبھ توں وڈا تے اُچا موضوع عشق اے پر اوہناں نے مجازی عشق دے رنگ وچ خالق حقیقی دے عشق نوں لہسن دا جتن کیتا۔ اوہ تھیں تھیں عشق حقیقی دا وعظ کردے دسدے نیں۔ اوہناں دے نیڑے عشق دا محور مجاز توں شروع ہو کے حقیقی تیکر اپڑدا اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ”مہکدے پھل“ وچ دسدے نیں:

”علی حیدر دی شاعری دی بھرپور فضا صوفیانہ شاعری اے۔ علی حیدر دی سوچ فکر

دامول وی اوہدے دل دا عشق ای معلوم ہوندا اے پر اوہدے تاء داساڑ برائے

زورٹل والا جا پدا اے۔“ (4)

علی حیدر ہوراں دا ایہوانداز باقی سارے صوفی شاعراں توں اُچھا اے۔ اوہ مجاز تے عشق حقیقی دی واردات دے انوکھے سپاہی دسدے نیں۔ عارف عبدالمتمین نے ”پرکھ پڑچول“ وچ لکھیا اے کہ:

”علی حیدر دے سارے کلام نوں سامنے رکھدیاں ایہہ گل بڑے یقین تے بغیر

کسے مبالغے دے کہی جاسکدی اے پئی اوہ عشق حقیقی نوں مجاز دے روپ وچ پیش

کرن دے لحاظ نال دو بے سارے پنجابی صوفی شاعراں کولوں نمایاں نیں۔“ (5)

بابا فریدؒ تے علی حیدر ملتانی دے کلام وچ اخلاقیات بارے سانجھیاں گلاں دے اُگھیرن دا جتن کیتا گیا اے۔

فلسفہ وحدت الوجود توں مراد رب دی ذات واحد مطلق اے۔ اوہ اکلا اے، اوہ اکوئی شریک نہیں، اوہ ازلاں توں قائم دائم

اے، نہ ای اوس نوں نیندر آندی اے تے نہ ای نیندر داجھونکا۔ سورۃ اخلاص وچ رب دی وحدانیت دا انج اقرار اے:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (۱) ج اللَّهُ الصَّمَدُ (۲) ج لَمْ يَلِدْ ۝ لَا وَلَمْ يُولَدْ (۳) ۝ وَلَمْ

يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (۴) (6)

فلسفہ وحدت داپر چار کردیاں بابا فریدؒ کہندے نیں کہ جے انسان جان دا ہووے کہ رب تعالیٰ دے آسرے تے

اوہدے عشق توں دور ہووے کہ اوہ برباد ہو جاوے گا، فیراوہ کدی وی رب توں دور نہ ہوندا سگوں دنیا دا ہر جھوٹا آسرا چھڈ کے

اک رب دے لڑ لگ جاندا لکھدے نیں:

جے جاناں لڑ چھجنا، پیڈی پائیں گنڈھ

تیں جے وڈ میں نہ کو، سب جگ ڈٹھا ہنڈھ (7)

حضرت بابا فرید الدین نے اپنے شلوک دا ذکر کردیاں یقیناً قرآن مجید دیاں آیتاں تے نبی ﷺ دے فرماناں نوں

سامنے رکھیا ہووے گا تاں ای اوہ بندے نوں رب دی ذات دل وچ پھرو لن دا درس دیندے نیں۔ رب تعالیٰ فرماندا اے۔

میں انسان نوں احسن تے چنگے طریقے نال پیدا کیتا۔ اوہ اشرف المخلوقات دے درجے تے فائز اے۔ رب تعالیٰ دی بنائی ہر

مخلوق اوس پاک ذات باری تعالیٰ دی عکاس اے، ایس لئی کوئی مخلوق مندی نہیں۔ حضرت بابا فرید الدین مسعود ہوراں توں وکھ جدوں ”علی حیدر ملتانی“ دے کلام ول جھات پائیے تاں اوہناں دا بہتا کلام ای عشق حقیقی دی واردات دا سینہ ہوا اے۔ ناصر رانا ”رنگاں وچوں رنگ“ وچ وحدت الوجود دے نظریئے بارے دسدے نیں کہ:

”اوہناں نے وحدت الوجود نظریئے دی ترجمانی کیتی اے۔ اوہ ہر شے وچ ربی جلوہ دیکھن دی کوشش کردے نیں تے ساری کائنات نوں ربی ذات دا مظہر سمجھدے نیں۔“ (8)

علی حیدر ہوراں نے مجازی عشق راہیں رب تعالیٰ دی ذات دا جھلکا راتے اوہدے رنگ نوں اپنیاں سی حرفیاں راہیں بیان کیتا اے۔ رب تعالیٰ دی واحد ذات نے انسان نوں تخلیق کیتا، مڑ اوس نوں موت دینی اے۔ قیامت والے دن اوس ذات نوں ای ایہہ اختیار اے کہ اوہ موءے انسان فیروز گاوے، کسے وی ذی روح نوں ایہہ اختیار حاصل نہیں۔ علی حیدر لکھدے نیں:

ب باجھ تیرے ہوو کون خدایا ماریں تے مار جو انیں توہیں
جتھے پون وھیر تے کڑکن کپڑ ہتھیاں تے چا لنگھائیں توہیں (9)

جدوں انسان نوں رب تعالیٰ نال پریت محبت تے عشق دی سک لگ جاوے، فیروز نوں ہر پاسے، ہر تھاں ہر شے وچ رب تعالیٰ دی ذات دسدی اے۔ اوہدے دین، مذہب، ایمان تے کردار دا محور صرف اوس دا پاک محبوب اے۔ فلسفہ رسالت آپ ﷺ نوں اللہ دا آخری نبی مناتے ایہہ مناکہ آپ ﷺ دے بعد کوئی نبی نہیں آوے گا جیہدے بغیر رب تعالیٰ تے اوہدی اطاعت دا مقصد وانجھا اے کیوں جے رب نے قرآن الحکیم وچ دسیا، جہنہ اوہدے نبی دی اطاعت کیتی، اوس نے اوہدی اطاعت کیتی۔ پنجابی زبان دے ہر صوفی شاعر نے اپنے مخاطباں نوں جتھے رب دی اطاعت دادرس دتا، او تھے ای آخری نبی حضرت محمد ﷺ دی تعلیم تے اوہناں دی رسالت نوں منن دا وی حکم دتا۔ حضرت بابا فرید کول ایہہ فلسفہ ایڈا گوڑھا دکھائی نہیں دیندا پر علی حیدر ایس دا واضح تے برملا اظہار کردے دسدے نیں۔ اوہناں ہر تھاں میم محمد تے عشق محمد دا ذکر کیتا۔ علی حیدر نبی ﷺ دی رسالت دا ذکر سی حرفی وچ انج کردے نیں کہ:

احد دے وچ میم رکھیں اتے احمد نام کہاؤندا اے
 الف دی جاتوت میم بنائیں ہو محمد آؤندا اے
 غنصر دے وچ اوہو دسیندا لا مکان بتاؤندا اے
 اوتھے چوں چرا دی جاہ نہیں حیدر صم بکم بھاؤندا اے (10)

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ مرشد دا مقام تے اہمیت ودھیرا اے۔ تصوف دی حقیقت تے عرفان لئی صوفیاں تن
 منزلاں طے کیتیاں جہناں وچ سبھ توں پہلی منزل فنا فی الشیخ اے، جدوں تیکر مرشد دی ذات انسان دے دل وچ ڈیرے نہیں
 لالیندی۔ اوس ویلے تائیں انسان دے دل وچ رب دی محبت نہیں سمسکدی۔ سرفراز حسین قاضی ”تصوف تے پنجابی دے
 صوفی شاعر“ وچ لکھدے نیں کہ:

”مرشد، پیر طریقت اک مرید تے صوفی لئی بڑا ای ضروری ہوندا اے۔ ایہدے
 وچ کوئی شک نہیں کہ مرشد یا پیر دے بغیر بیڑا پارر ہندا ای نہیں اے۔“ (11)

بابا فریدؒ دے نیڑے کامل رہبر ہونا ات ضروری اے۔ اوہناں موجب ناقص مرشد گمراہی ول لے جانداتے
 کامل مرشد تار دیندا اے، ایس لئی اوہناں بار بار ایس گل تے زور دتا کہ کامل مرشد ای لہیا جاوے تاں جے بندہ گمراہی دے
 راہ توں بچ سکے۔ مرشد ای اوہ ہستی اے جیہڑا بندے نوں مندی تے غیر اخلاقی گل توں روکدا اے۔ مرشد شریعت دی پابندی
 کراندا، اوس دی عاقبت سنوارن دی کوشش کردا اے۔ مرشد بناں سدھاراہ ہتھ نہیں آسکدا۔ علی حیدر ہوراں وی رب تعالیٰ تے
 اوہدے فرمان تیکر اپڑن داراہ مرشد ای دسیا مرشد ای انسان دے دل وچ نبی کریم ﷺ دی محبت دے دیوے بالدا تے
 اوسنوں اپنے نفس دی سہان کرن واسبق دیندا اے۔ لکھدے نیں:

متاں تجھ بن کون جو دیوے دل دھروہی حد پیغمبر دی
 صلی اللہ علیہ وسلم سوہنے اولے سرور دی
 کتب دیوان جے ہو کسے نوں باجھ تینڈے ہیر گھر گھر دی
 ایہہ خوبصورتاں گھنگھٹ تینڈا شوہ سیاہ رخ انور دی (12)

عشق دا جذبہ ساریاں جذبیاں دا استاد اے، عشق راہیں ای انسان اوہ راہ پھڑسکدا اے جیہڑی اوس نوں نجات دی راہ ول لے جاندی اے، ایس نوں سارے جذبیاں وچ فوقیت حاصل اے۔ غفران سید تے بشیر حسین ناظم ”کلاسیکی ادب“ وچ عشق بارے اپنے وچارنچ لکھدے نیں:

”عشق شاعری دا استاد اے، ایہہ انسانی جذبیاں دا بادشاہ اے۔ عشق دیاں وارداتاں عالمگیر وارداتاں نیں، عشق نوں مرنا نہیں آؤندا، عقل تے علم بندے نوں احتیاطاں سکھاؤندے نیں پر عشق تے قربانی لئی جھٹ تیار ہو جاند اے، سگوں آکھنا چاہیدا اے کہ عشق تے ناں ای قربانی دا اے۔“ (13)

عشق محبت دی اوہ حد اے جتھے اپڑ کے عاشق معشوق توں اڈ ہر شے توں بے نیاز ہو جاند اے۔ اوہ ساریاں حدیں، قیدیں تے پابندیاں توں باہر نکل جاند اے۔ اوس نوں معشوق تے اوہدیاں گلاں ای چنگیاں لگدیاں نیں۔ علی حیدر ہوراں دا عشق وی حقیقی سی تے حضرت بابا فرید الدین داوی۔ بابا فرید الدین ہوراں دا عشق اوہناں دا دین ایمان تے رب دی محبت اے۔ کہندے نیں کہ رب تعالیٰ فرماندا اے کہ جیہڑا میرا ہو جاند اے، میں اوس دا ای ہو جانا یعنی عشق دی انتہا راہیں انسان رب تعالیٰ نوں پاؤن واسطے اوہدا ای ہو جاند اے۔ لکھدے نیں:

آپ سواریں میں ملیں میں ملیاں سکھ ہو
فریدا جے توں میرا ہو رہیں سبھ جگ تیرا ہو (14)

علی حیدر ملتانی ہوراں عشق حقیقی نوں مجاز دے رنگ وچ پیش کیتا۔ اوہناں دے نیڑے مجاز ای اوہ واحد سواہرا راہ اے، جہدے تاں اپڑ کے حقیقی عشق دی منزل لہدی اے۔ اوہناں دے نیڑے علم دا حاصل کرنا لازم اے پر عشق دی گل انوکھڑی اے۔ علی حیدر نے اپنی سی حرفی وچ علم تے عشق دی واردات بارے اپنے وچاراں نوں انجی بیان کیتا اے:

علم دا پڑھنا نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی اے
چن تے سورج دی روشنی بہوں چنگی پر یار دی جھات انوکھڑی اے
شب قدر دی رات بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی اے
مشکل گھاتاں سبھ او حیدر پر برہوں دی گھات انوکھڑی اے (15)

علی حیدر ہوراں عشق تے علم دی واردات نوں سامنے لیا کے لوکاں نوں عشق اتے قائم رہن داوی درس دتا اے کہ عشق اتے قائم رہنا اوکھا اے، انسان دے ہوش حواس مک جاندے نیں۔ اوس نوں ہر گل بھل جاندی، ایس لئی عشق دی راہ اوکھی تے صبر آزما اے۔ ذکر توں مراد یاد کرنا، چیتے آونا تے کسے نوں بار بار پکارنا اے۔ سارے صوفی شاعراں دا مرکز جتھے رب تعالیٰ دے فلسفہ وحدت الوجود دی پریرنا اے۔ اوتھے ای صوفیاں نے رب تعالیٰ دے ذکر، عبادتاں تے نماز نوں وی اولین حیثیت دتی۔ نماز نوں دین داستون تے جنت دی کنجی آکھیا گیا اے۔ نماز دا حساب انسان کو لوں سب توں پہلاں لٹا جاوے گا۔ انسان دی فلاح پنج وقت نمازاں تے اوہدے ذکر وچ اے۔ بابا فرید الدین مسعود ہوراں نے اپنے شلوکاں وچ واضح طور تے انسان نوں نماز ادا کرن دی تبلیغ کیتی، کیوں جے نماز توں بغیر نجات ناممکن اے۔ اوہناں نے نماز ادا نہ کرن والے نوں جنور آکھیا جیہڑا رب دے حکم تے عبادت توں بے پرواہ تے لا پرواہ اے۔ شہباز ملک بابا فرید دے نماز تے ذکر دے احکامات بارے گل کردیاں دسدے نیں کہ:

”بابا فرید شکر گنج ایہناں ای نیک پاک ہستیاں وچوں اک سرکڈھویں ہستی سن
جیہڑے غیر اللہ دے مجاہاں تے غصہ تے کرو دھ ظاہر کرن توں وی گریز
نہیں کردے تے آپ اللہ تعالیٰ دی حمد و ثناء نہ کرن تے نماز نہ ادا کرن والے
بندے نوں کُتا کہن توں وی فرق نہیں کردے۔“ (16)

بابا فرید الدین ہوراں نے اپنے شلوکاں وچ کئی تھواں تے براہ راست تے کدھرے لکے چھپے ڈھنگ وچ انسان نوں اوس کوتاہی توں بچایا اے جیہڑی انسان نوں جہنم دی آگ وچ ساڑ سکدی اے۔ لکھدے نیں:

فریدا بے نمازا کُتیا اہ نہ بھلی ریت
کبھی چل نہ آیا، پنج وقت مسیت (17)

نماز تے ذکر الہی ای انسان دے دل تے روح نوں سکون دیندا اے، ایسے پاروں آکھیا جاند اے کہ اپنے دل تے زبان نوں رب تعالیٰ دے ذکر توں ترکھیا جاوے تے روح دی غذا تے سکون صرف رب تعالیٰ دے ذکر وچ اے۔ علی حیدر ہوراں دے نیڑے اللہ تعالیٰ دا ذکر تے اوہدی یاد دامجور اوہدی عبادت تے اوس نوں ہولی ہولی پکارن وچ لگیا اے۔

اوہ ذکر بھائیں نماز دی صورت وچ ہوئے یاں اُٹھدیاں بہندیاں پراوہ رب تعالیٰ نوں یاد کردا اے تے اوہدی نجات

ایہدے وچ اے۔ انعام الحق جاوید ”پنجابی زبان وادب کی مختصر تاریخ“ وچ لکھدے نیں کہ:

”سید علی حیدر کے کلام میں وحدت الوجود، عشق حقیقی، مسئلہ جبر و قدر، ذکر الہی،

ہجر و فراق، فلسفہ اور فکر بدرجہ اتم موجود ہیں۔“ (18)

علی حیدر تے ”ہو“ یعنی رب تعالیٰ دی ذات نوں ای ہر ویلے پکارن دا آکھیا اے۔ لکھدے نیں:

ہو اللہ تاں اوہی اے جو ہر کوئی ذکر کریندا میاں

وکیھ ویکھاں دم دم دے وچ ہو ہوتے پیا سنیدا میاں

ارض فلک تے چن سورج ہو ہو دا نقش دیندا میاں

حیدر اسم جو اعظم آہی سو ایہا ہو آکھیندا میاں (19)

علی حیدر دے نیڑے رب تعالیٰ نے ”کن“ راہیں کائنات نوں چھ دنوں وچ تخلیق کیتا۔ اوہ ہر کم ”کن“ راہیں کردا

اے۔ انعام الحق جاوید دسدے نیں کہ:

”لفظ ”کن“ میں کائنات کی تخلیق کا راز پنہاں ہے، اس کن سے قبل کچھ نہ تھا

سوائے خداوند قدوس کے پھر کن کے لفظ سے کائنات کی رونق وجود میں آئی“ (20)

علی حیدر ہوراں رب تعالیٰ دے کن تے اوہدے ذکر اذکار نوں موضوع بناؤندیاں لوکاں نوں دن رات تسبیح کرن دا

درس دتا اے کہ رب تعالیٰ نوں انج یاد کرو کہ اوہ تہا نوں وکیھ رہیا اے تے تسبیح اوہنوں۔ بے شک رب تعالیٰ دا ذکر اوہدا کلمہ

انسان دی روح دی تسکین اے پر رب تعالیٰ دے اوہ بندے جیہڑے راتاں نوں اُٹھ کے رب دی عبادت تے اوہدے اگے

فریاد کردے نیں۔ اوہ ولیاں دامتقام رکھدے نیں۔ رب کریم نے وی قرآن الحکیم وچ کئی تھاواں تے مسلماناں نوں رات

دے آخری پہر اپنی عبادت دا حکم دتا تے آکھیا کہ اوس ویلے اوہ اوہدے نیڑے ہوندا اے، جدوں اوہدا بندہ رب اگے فریاد

کر دتا اے تے رب تعالیٰ اوس نوں دلجمعی نال سندا اے۔ پنجابی صوفی شاعراں نے لوکاں نوں رب دی عبادت کرن تے اوہدا

ذکر رات دے آخری ویلے ای کرن دا آکھیا کہ اوہ ویلا جدوں سارا جگ ستا ہوندا اے، صرف بندہ تے اوہدا رب آپس وچ

مخاطب ہو کے اک دو بجے نال راز نیاز دیاں گلاں مکھ مڈھ کر دے نیں۔ بابا فرید الدینؒ ہوراں دا انداز ایس موقعے تے بڑا ای دلچسپ تے من کھچواں اے۔ اوہ انسان نوں رب دے انعاماں تے کرامتاں دا لالچ دے کے اوس نوں آخری پہرے عبادت دا درس دیندے نیں کہ رات دا آخری پہر رب تعالیٰ نے مشک تے نافہ وٹیا پرسون والے ستے رہ گئے تے انعام و اکرام توں بے خبر نہیں۔ دسدے نیں کہ:

فریدا رت کھتوری وٹدی، ستیاں ملے نہ بھیا
جہناں نیں نندر اولے، تہناں ملی کوا (21)

جہناں نوں رب تعالیٰ توفیق عطا کرے۔ اوہ اوہناں لوکاں نوں خاص انعاماں نال نوازنا چاہندا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ اوہناں لوکاں تے اپنا خاص رحم و کرم کرے۔ کچھلی رات دی عبادت دی اہمیت تے اوس توں حاصل ہون والے اجر دا ذکر علی حیدر کول وکھرے ڈھنگ وچ لکھدا اے۔ اوہناں نے پنجاب دے وسیع تے رہتل دی تصویر تے مدھانی دا ذکر کر کے لوکاں نوں ثواب کھٹن دا آکھیا کہ انسان دنیا وچ جیہڑیاں مدھانیاں رڑکدا اے، اوہدا صلہ آخرت تے دنیا دوہاں وچ لکھدا اے۔ علی حیدر سوانی نوں مخاطب کر کے انج لکھدے نیں:

اٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلڑا کچھلی رات دا ای
اوتوں ہوئی دھمی تے دہی نہ جی رڑکنا بھی کسے گھات دا ای
جٹ نہ ٹٹے تے ددھ نہ وٹے ویلا وقت برات دا ای
جیویں ددھ تھیں دہی مکھن وے حیدر توں فرق نہ ربدی ذات دا ای (22)

دنیا دی بے ثباتی توں مراد دنیا دی لافانیت تے ناپائیداری اے۔ دنیا محض تماشائے کھید اے۔ ایس نوں ہمیشگی حاصل نہیں۔ ایس اک دن فنا ہو جانا اے تے انسان نوں ایس پاروں ای ایس دنیا وچ دل نہ لاؤن دا آکھیا گیا۔ غفران سید دنیا دی پائیداری بارے لکھدے نیں کہ:

”ایہہ دنیا ملعون اے تے دنیا دا طالب وی چنگا نہیں۔ ایس دنیا دی حیاتی نوں
قرک پاک وچ ”متاع الغرور“ تے لہو و لعب آکھیا گیا اے۔“ (23)

پنجابی زبان دے سارے صوفی شاعراں نے دنیا دے عارضی تے لافانی ہون دا ای سبق دے کے لوکائی دی اخلاقی تربیت کیتی۔ بابا فرید نے اپنی شاعری راہیں دنیا دی ناپائیداری دا ذکر کیتا۔ اوہناں شلوکاں وچ انسان نوں اپنیاں محلاں، عمارتاں تے گھراں تے غرور کرن دی تھیں کردار دی اصلاح کرن دا درس دتا کہ انسان دے وجود وانگر منڈپ تے عمارتاں نے وی تباہ ہو جانا اے، باقی کچھ نہیں رہنا۔ دنیا تے آخرت دے مقابلے دنیا دا سودا کرن والے لوک اپنے آپ نوں محض دھوکھا دیندے نیں، ایس توں علاوہ کچھ نہیں۔ علی حیدر ہوراں نے اک اُچے تے اعلیٰ صوفی ہون دا ثبوت دیندیاں لوکائی نوں دنیا دی لافانیت تے عاقبت دی فکر کرن دا درس دتا کہ انسان محض جھوٹا سودا کر کے دنیا دے مال تے عیش و عشرت وچ پے گیا اے پر جے انسان چنگا چاہندا اے تے اوہ ایس لالچ تے فریبی دنیا توں کنارہ کشی اختیار کر لوے۔ لکھدے نیں:

ساں پانی اتے عمارت بدھی دم دم و ہا کرم اساں
 باجھ ہوا دے پونیاں وانگر کف تے نہ ہک درم اساں
 پر کیا غم چنگا جے کم کیتا کم نال کریم دے کرم اساں

اوسے موج کرم نوں جونیاں وانگر دیونا آخر دم اساں (24)

موت اجیہی حقیقت اے جس توں کدی وی انکار نہیں، دنیا وچ جس ذی روح نے آؤنا اے۔ اوس نے مڑ واپس رب ول دھارنا اے۔ موت دے فرشتے نہ عمر دیکھنی اے نہ جنس سگوں جد رب تعالیٰ دا حکم ہونا، اوس بندے دی روح کڈھ لینا اے۔ رب تعالیٰ نے قرآن مجید وچ تھیں تھیں ایہہ گل فرمادی:

”قل نفس ذائقة الموت“

ہر جان تے چکھنی اے موت۔“ (25)

موت دی حقیقت نوں جانندیاں وی لوک اک دو جے نال ویر رکھدے تے دنیا وچ فساد کردے نیں۔ بابا فرید ہوراں نے جس گل اتے شلوکاں وچ سب توں ودھ زور دتا، اوہ موت اے۔ موت اک قدرتی عمل اے۔ ایس توں پیر پیغمبر وی نہ بچ سکے۔ ناصر رانا لکھدے نیں کہ:

”بابا فرید گنج شکر دے کلام وچ اک ہور کچھ وی اگھڑواں لبھدا اے۔ اوہ اک

تھاں جا کے مطلق ناامیدی، موت دے خوف، بڑھاپے تے کمزوری دا بیان

کر کے وی اپنے قاری نوں سدھے راہ لئی پریر دے نیں۔“ (26)

حضرت بابا فریدؒ جے چند نوں وہی تے موت نوں لاڑا کہہ کے بڑے خوبصورت انداز نال انسان دی دنیا توں رخصتی دی حقیقت بیان کیتا اے کہ اوہدے پیارے دنیا والے اوس نوں اکلیاں ای رخصت کر کے موت دے حوالے کر دیندے نیں۔ انج ای اوہناں بندے نوں وڈوڈیریاں دی فانییت تے اوہناں دے مرن دی حقیقت دی اے نیں کہ بندے نوں اپنے عزیز رشتے داراں تے بڑا مان سی پر فیرو دی اوہناں نوں رب کول جانا پیا۔ اوہ وی اپنی حیاتی لنگھا کے مقرر ویلے تے دنیا توں چلانا کر گئے پر انسان فیرا لیس سچائی نوں جھٹلاند اے:

فریدا کتھے تینڈے ماپے جنہیں توں جینوں

تے پاسوں اہ لد گئے توں ابے نہ پتینوں (27)

ہر بندہ جوان توں بڑھا ہو کے اخیر موت دی حقیقت دا جام پی لیندا اے۔ علی حیدر ہوراں کول موت دی حقیقت، عمر دے گزر جاوے تے موت دے نیڑے آوے دا ذکر عشق مجازی دے روپ وچ اے۔ اوہ محبوب نوں مخاطب ہو کے موت دا ذکر انج کردے نیں:

طرف تساڈے راہ دی تک تک تھکیندیاں ایویں عمر گئی

لکھدیاں نت نت کاغذ حیدر اکھیاں ایویں عمر گئی (28)

انسان نوں دنیا وچ رب تعالیٰ نے اپنی عبادت کرن واسطے تے نیک عمل کرن لئی گھلیا۔ دنیا آخرت دی کھیتی اے۔ انسان جو بوند اے، آخرت وچ اوہی فصل کھدا اے، ایس لئی سارے صوفی شاعراں کول نیک اعمال کرن دا تے آخرت دی فکر کرن دا سبق موجود اے۔ حضرت فرید الدینؒ ہوراں نے ودھیر تھاواں تے لوکاں نوں نیک اعمال کرن تے آخرت نوں سنوارن دا عہد دتا۔ عصمت اللہ زاہد دسدے نیں کہ:

”بابا فرید نے اپنی شاعری وچ آخرت دی فکر ول بہت زیادہ دھیان دتا اے

پراہدے لئی بنیادی گل ایہہ اے کہ آخرت دی فکر صحیح تاں ای جمد اے جے

انسان نوں ایس دنیا دے فانی ہون تے مکمل یقین آ جاوے۔“ (29)

بابا فرید ہوراں انسان نوں سمجھدا کہہ کے اوس نوں نیکیاں دل اُکسایا تاں جے انسان اپنے گریوان وچ ویکھدا رہوے۔ اوہی اوہدی نیکی اے۔ اوہناں موجب جدوں تیکر موت لے نہیں جاندی، اوس ویلے تیکر رب نوں پکارنا تے نیک عمل کرنا لازم اے۔ اوہ لکھدے نیں:

کوک فریدا کوک توں جیویں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کوک پکار (30)

ایس توں اڈا اوہناں اپنے شلوکاں وچ لوکاں نوں احتساب کرن تے نیک عمل کرن دا آکھیا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ بار بار احتساب کر کے ای انسان چنگے کم کردا اے۔ اوس نوں اپنے گناہواں دا احساس ہوندا اے تے اوہ اپنا احتساب کردا کر دانیک ہو جاند اے۔ علی حیدر ملتانی ہوراں دارنگ وی صوفیانہ اے۔ اوہناں نے لوکاں دی اصلاح کرن تے نیک عملماں دا درس دتا۔ اوہ آکھدے نیں کہ ہر انسان نوں دنیا وچ آون دے مقصد نوں سمجھنا چاہیدا اے ایس پاروں ای اوہ نجات حاصل کر سکدا اے:

ط طلب مینڈی حق پاک ولوں توڑے نال گناہواں دے اٹیاں میں
اوہناں صاحبان دی ہر دم بندیاں میں توڑے ذات کمینٹری جٹیاں میں
مکھن دی ہمسائی ہاں توڑے چھاں نماٹری کھپیاں میں
علی حیدر جائی شراب دی ہاں توڑے خاک نماٹری ٹیاں میں (31)

ایمان دیاں صفتاں وچوں اک صفت ایہہ اے کہ انسان اپنی تقدیر اتے راضی رہوے۔ انسان نوں جدوں اللہ تعالیٰ نے پیدا کیتا فیرواں دے نال ہون ورتن والی نوں اپنے کول لکھ کے محفوظ کر لیا تے ہولی ہولی ایہوای ہونی تقدیر دا بن کے انسان دی حیاتی دا حصہ بن گئی۔ جو کجھ ہوندا آیا، وہ رب ولوں ای اے۔ ایہدے وچ کسے قسم دی اگر مگر کرن دی اجازت نہیں۔ انسان نوں اپنی قسمت تے تقدیر اتے راضی رہن دا سبق سارے صوفی شاعراں نے دتا۔ بابا فرید ہوراں انسان نوں ایس پاروں ای ہر صورت تے ہر حال وچ راضی رہن دا آکھیا، جدوں انسان نوں علم اے کہ لکھیا ٹل نہیں سکدا، فیروا

اعترض کیوں کر دالے۔ اوہ اصل وچ انسان دی روحانی اصلاح تے رضامندی دا درس دیندے نیں۔ عصمت اللہ زاہد
 ”ادب سمندر“ وچ بابا فرید دی روحانی تبلیغ بارے لکھدے نیں کہ:

”بابا فرید اپنے سے دے منے پر منے درویش تے ولی اللہ وی سن۔ اوہناں نے
 جتھے عوامی سطح اتے سماج دی اخلاقی فضا دا فریضہ انجام دتا، او تھے اوہناں نے
 روحانی اصطلاح ول وی خاص توجہ دتی اے۔“ (32)

بابا فرید ہوراں نے جندنوں ”نمنا“ کہہ کے آکھیا کہ ہر اک شے دا ویلا مقرر اے۔ انسان نے اک دن او سے
 ویلے نوں گنوا کے رونا اے تے ایسے پاروں حیاتی راضی تے خوش ہو کے لنگھانی چاہیدی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

جند نمنا کڈھیے ہڈاں کوں کڑکا
 ساہے لکھی نہ چلنی، جند وکوں سمجھا (33)

علی حیدر ملتانی ہوراں کول وکھرے تے نویکلے رنگ وچ تقدیر تے رب دی رضا دا سبق اے۔ اوہناں دے نیڑے
 جو کچھ کر دالے، رب کر دالے۔ بندہ رب دے فیصلیاں اگے بغاوت نہیں کر سکدا سگولوں اوس نوں اوہ تمام فیصلے مننے پیندے
 نیں۔ علی حیدر تے تقدیر دا اختیار اوس پاک ذات نوں دتا اے تے آکھدے نیں کہ اوہ آپ لکھدا اے تے آپے ای بندیاں
 کولوں عمل وی کراندا اے۔ ایہہ کل اختیار صرف او سے ذات باری تعالیٰ نوں حاصل اے۔ اک تھان اوہ تقدیر دے کیتے
 کرائے توں دور ہو کے سبھ کچھ تے سبھ کماں دا محور محض رب تعالیٰ دی ذات نوں ای آکھ کے ایس خیال توں بری ہو گئے کہ
 رب تعالیٰ جو کر دالے، آپے ای کر دالے:

آپ کرینڈا کم سبھے تقدیر قضا بہانڑا ای
 ایہ زمین آسمان تے عرش قدرت تینڈی دا آندڑا ای
 آپے مارے تے آپے جوائے اتے عزرائیل بہانڑا ای
 میں کیہ جاناں رمزاں یار دیاں حیدر تے پھر دالوک دیونڑا ای (34)

صبر دا درس اک اجیہا درس اے جس نے ایہدے اتے عمل کیتا، اوہنے ولی تے اولیاں دا مقام حاصل کر لیا۔

آکھیا جاندا اے کہ صبر دا پھل مٹھا اے۔ انسان ایہواک صبر دا گھٹ پی کے اپنے نفس دی برداشت دا امتحان لے کے اوس دی تربیت کردا اے تاں جے اوہدا اگلا قدم جنت الفردوس دی چوکھٹ تے ہووے۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے کہ:

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

”بے شک رب صبر کرن والیاں دے نال اے“ (35)

بابا فرید موجب اگر انسان صبر کرے تے رب تعالیٰ اوس دے صبر شکر دا پھل اوہنوں ضرور دیوے گا۔ رب تعالیٰ نوں اپنے بند دے صبر دا گھٹ بڑا پسندا اے۔ لکھدے نیں:

صبر منجھ کمان اے صبر کانہڑوں
صبر سندان خالق خطا نہ کریں (36)

جیہڑے لوک حیاتی وچ صبر دا پلا پھڑ لیندے نیں، اوہ رب دے نیڑے ہو کے اوہدی قدرت دے مزے لیندے نیں۔ صبر کر کے انسان دے اندر پختگی آ جاندی اے تے اوہ سونے وانگ خالص ہو کے کنڈن بن جاندا اے تے جے اوہ صبر چھڈ دیوے، فیراک معمولی انسان ہو کے رہ جاندا اے۔ اوہ انسان نوں ہر حال تے حالات وچ راضی رہن دا درس دیندے نیں۔ انسان تے ہزار مشکلاں اوکڑاں آندیاں نیں تے اوس نوں اوہناں اوکڑاں راہیں ودھیر سبق ملدا اے۔ انسان سمجھدا اے کہ صرف اوہدے اتے ای رب دا قہر یا آزمائش نازل ہوئی پر جدوں اوہ اپنے آل دوالے دا محاصرہ کردا اے تے اوس نوں اپنا دکھڑا نکاتے دوجیاں دا وڈا دسد اے۔ بابا جی جتھے انسان نوں ہر حال وچ راضی رہن دا کہندے نیں، اوہ تھے ای اوہ اوس نوں فقر فاقہ تے فقر دی حالت وچ وی رب دی ذات اتے بھروسہ رکھ کے تحمل کرن دا درس دیندے نیں۔ بابا جی نے انسان نوں رکھی سکھی کھا کے تے صبر شکر کرن دا درس وی دتا کہ انسان کسے دوجے دیاں آسائشاں ویکھ کے اوہدے کولوں حسد نہ کرے سگوں رب کولوں اپنے بھلے دی دعا منگے۔ ایہدے برعکس علی حیدر لکھدے نیں کہ جہناں اپنے یار تے محبوب دے ناں نوں چپیا۔ اوہ صبر تے برداشت ہنر رکھدے نیں۔ ایہوای صبر تے قرار اوس نوں عشق دیاں منزلاں تے لے لڑدا اے۔ اوہ عاشقاں نوں مخاطب کر کے اوہناں نوں براہ راست صبر تے تحمل دی تلقین کردے آکھدے نیں:

ص: صبر کر کوٹ اُسار کے جی گوری نیناں دے لا بازار بیٹھی

ہر ہر زلف دی تار بیمار کیتا میں رات دیہاں خریدار بیٹھی (37)

مایوسی گناہ اے۔ انسان نوں امید اپنے نیڑے رکھنی چاہیدی اے کیوں جے انسان رب دی ذات کولوں امید وابستہ کردا اے تے اوہ کدی وی بے آسا نہیں رہندا۔ ایس لئی رب تعالیٰ فرماندا اے کہ میں بندے دے گمان نال آں۔ اوہ جس طرح دامیرے نال گمان رکھدا اے، میں اوسے طرح دی اطاعت کرنا آں۔ اگر بندہ اک واری اوہدے ول آندا تے رب تعالیٰ دس واری اوہدے ول آندا اے۔ بابا فرید ہوراں دسیا کہ بے شک اوہ دکھ دے سکھ دی کاری کردا اے، اوہ مشکل دکھا کے بعد وچ انسان نوں چنگا ویلا وی دکھاندا اے۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے:

فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (۵۸)

سو اوکھ دے نال ضرور سوکھ وی اے۔“ (38)

بابا فرید ہوریں انسان نوں رب دی ذات کولوں پر امید رہن دا آکھ کے اوس نوں دتے غماں نوں بھلاؤن دا درس دتا کہ اوہ محض رب نوں تے اوہدی ذات نوں اک من تے اوہدے اتے بھروسہ کر کے چنگے ویلے دا اڈیک کرے۔ علی حیدر ہوریں رب دی بارگاہ وچ اپنے گناہواں دی معافی منگدے تے رب دی ذات اُتے آس اُمید رکھدے نیں۔ رب تعالیٰ کولوں موت دی آخری پچگی ویلے تیکر امید رکھنی چاہیدی اے کیوں جے اوس دی ذات پاک ای امیدیاں پوریاں کردی اے۔ علی حیدر ہوراں نے سی حرفیاں وچ اک ہور تھاں رب تعالیٰ دی ذات تے بھروسہ رکھن تے ہر ویلے پر امید رہن دا درس دتا۔ اوہ لکھدے نیں کہ اوس ذات نال آخری دم تیکر امیدیاں لائیاں چاہیدیاں نیں:

ب بلن نہ لوکاں دیاں سکلیاں نی کرماں نال بلیندیاں سنیاں نی

اکناں ستیاں شوہ منا لیا اک چڑھ سیجاں اتے رنیاں نی

ہک سوہنیاں دے متھے بھاگ نہیں اک کوچھیاں کیسر بھنیاں نی

علی حیدر اللہ دی ذات کولوں کل دیاں ایہہ آساں پنیاں نی (39)

انسان نوں ہر حال وچ اپنی ذات دا محاسبہ تے اوہدی سہان کردے رہنا چاہیدا اے، ایہو ہی سہان تے محاسبہ اوس نوں کردار دی بلندی تیکر اپڑاندا اے، جے انسان محض دوجیاں نوں جانن پرکھن تے اوہناں دیاں کمزوریاں دا محاصرہ کردار ہوئے، اوس صورت وچ اوہ سبھ کجھ گنوا دے گا۔ بابا فرید ہوریں بندیاں نوں اپنی ذات تے اوقات دی سہان کرا کے غرور تے تکبر دی نفی کرن دا آکھیا اے جے انسان اپنی ذات نوں محض فانی من لوئے تے اوہ ہر طرح دے فخر تے تکبر توں بچ سکدا اے:

فریدا میں بھلاوا پگ دا، مت میلی ہو جا
گھلا روح نہ جاندا، سر بھی مٹی کھا (40)

انج ای علی حیدر ہوریں اُچے صوفی تے مبلغ وانگر کہندے نیں کہ اک تے رب دے ذکر تے اوہدی یاد نوں نہ بھل تے دو جا اوس پاک ذات باری تعالیٰ دی امید تے آسرے تے اپنی شخصیت نوں غرور توں دور رکھو۔ اوہ اپنی ذات نوں پچھان کے تے اپنی اصلاح دا درس انج دیندے نیں۔ جے سچ دی گل کریئے تے جھوٹھ ہر بڑائی دی جڑاے، کوڑا انسان نوں دنیا تے آخرت دوہناں وچ تباہ کر دیندا اے۔ ایہہ کوڑ زندگی تے انسان دی تباہی دا باعث اے۔ ایس لئی رب تعالیٰ نے انسان نوں جھوٹ توں دور رہن دا حکم دتا تے جھوٹھیاں تے رب نے لعنت گھلی۔ جھوٹھے دا اک نقصان ایہہ وی اے کہ اوس دی گل اگر سچی وی ہووے گی، کوئی وی سچ نہیں منے گا۔

مکدی گل ایہہ کہ بھائیں بابا فرید الدین ہوراں دا تعلق 12 ویں صدی عیسوی نال اے تے حضرت سید علی حیدر ملتانی دا 17 ویں صدی عیسوی نال اے پر ایہناں دونہواں شاعراں دے وچار اُچ کوئی دے صوفی ہون پاروں ودھیر ملدے نیں۔ بابا فرید نے جتھے ساری حیاتی درویشی تے درس تدریس، وعظ تے نصیحت کرن وچ لنگھادی، لوکائی دی اخلاقی تربیت کردے رہے۔ اوہناں دے کلام نوں پڑھ کے اخلاقیات دی دس پیندی اے، دو جا شریعت محمدی دی پابندی کرن دی نصیحت وی ملدی اے۔ اوہناں نے لوکائی دی عام زبان وچ درس تے تدریس دیون داسر بندھ کیتا تاں جے لوکاں نوں گل سمجھ آ سکے۔ جد کہ حضرت بابا فرید دے کلام وچ یکتائی، رب دی وحدانیت، سلوک، نصیحتاں، اصلاحواں، صبر، شکر، عنایت، الغرض ہر طرح دے اچے موضوع ملدے نیں۔ ویکھیا جاوے اوہ نہ صرف پنجابی شاعری دے سگوں پنجابی زبان دی صوفیانہ

شاعری دے وی موڈھی نیں۔ اوہناں دے شلوکاں وچ سارے موضوع ملدے نیں۔ اسلم رانا ”یار فرید“ وچ دسدے نیں کہ:

”اوہناں دی شاعری وچوں فنا داصلہ، درویشی تے فقیری دی راہ دیاں اوکڑاں،
اللہ دی حقیقت، غیر اللہ دی حقیقت، توکل، صبر، دنیا دی حقیقت، جذب دی
حقیقت، عجز و انکسار، نفس کشی، گناہ دا احساس تے اللہ دی رضا ورگے ون
سونے سوہنے مضمون ڈھیر لبھدے نیں۔“ (41)

دو جے بنے علی حیدر دا تعلق اک سید گھرانے نال اے۔ اوہ درویش تے صوفی سن۔ اوہناں دے کلام وچ
انفرادیت دا عنصر لبھد اے۔ ایہو ای انفرادیت اوہناں نوں پنجابی زبان دے باقی شاعراں توں وکھ کر دی اے۔ اوہناں نے
مجاز نوں سہارا بناؤندیاں عشق حقیقی تے تصوف دی خوب پرینا کیتی۔ ایس توں اوکھاں دے اخلاق نوں اخلاقیات دی تعلیم
راہیں سنوارن دی کوشش کیتی۔ فقیر محمد فقیر دسدے نیں:

”آپ دی شاعری گوہڑے صوفیانہ رنگ وچ رنگی ہوئی اے۔“ (42)

مختصر ایہہ کہ دوہناں صوفی شاعراں دے کلام وچ شاعرانہ موضوع، اخلاقیات تے تصوف دے ودھیر موضوع
ملدے نیں۔ بھاویں اوہناں دے دور وکھو وکھ نیں پر اوہناں دا پیغام اکوای اے۔

حوالے

- 1- اقبال صلاح الدین (مرتب)، لعلال دی پنڈ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1984ء، ص 520
- 2- اسلم رانا، ڈاکٹر، رمزروایت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1986ء، ص 17
- 3- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 1989ء، ص 26
- 4- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مہکدے پھل، لاہور: تاج بک ڈپو، 1988ء، ص 162
- 5- عارف عبد المتین، پرکھ پڑچول، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1993ء، ص 103

- 6- قرآن (پنجابی ترجمے تے تفسیر نال)، لاہور: پنجابی ادبی لہر، 1986ء، پارہ 30، سورۃ اخلاص، آیت 1-4
- 7- عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ص 12
- 8- ناصرانا، ڈاکٹر، رنگاں وچوں رنگ، لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 2004ء، ص 202
- 9- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، لاہور: پنجابی ادبی اکادمی، 1963ء، ص 34
- 10- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 115
- 11- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء، ص 17
- 12- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 87
- 13- غفران سید، بشیر حسین ناظم، کلاسیکی ادب، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1990ء، ص 230
- 14- عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 54
- 15- فقیر محمد فقیر، کلیات علی حیدر، ص 39
- 16- شہباز ملک، ڈاکٹر، نتارے، لاہور: تاج بک ڈپو، 1979ء، ص 117
- 17- عبدالرزاق، دوہڑے بابا فرید دے، ص 43
- 18- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، ص 60
- 19- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 122
- 20- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 61
- 21- عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 47
- 22- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، کلیات علی حیدر، ص 104
- 23- بشیر حسین ناظم، غفران سید، کلاسیکی ادب، ص 96
- 24- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 60
- 25- القرآن، پارہ نمبر 4، سورۃ آل عمران 3، آیت نمبر 185

- 26 ناصر رانا، ڈاکٹر، رنگاں وچوں رنگ، ص 18
- 27 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 44
- 28 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، کلیات علی حیدر، ص 49
- 29 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، ص 25
- 30 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 16
- 31 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، کلیات علی حیدر، ص 112
- 32 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، ص 27
- 33 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 9
- 34 فقیر محمد فقیر، کلیات علی حیدر، ص 103
- 35 القرآن، پارہ 2، سورۃ البقرۃ، آیت 153
- 36 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 63
- 37 فقیر محمد فقیر، کلیات علی حیدر، ص 68
- 38 القرآن، پارہ 30، سورۃ الم نشرح، 94، آیت 5,6
- 39 فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 41
- 40 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 22
- 41 اسلم رانا، ڈاکٹر، یار فرید، لاہور: نیلی بار اکیڈمی، ص 24
- 42 فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل، ص 23